

Анастасія Шапошнікова

наукова співробітниця відділу-музею
«Літературне Придніпров'я»
Дніпропетровського національного
історичного музею ім. Д. Яворницького
(Дніпро, Україна)

Anastasiia Shaposhnikova

Research Fellow,
Museum-Department «Literary Dnipro Region»,
Dmytro Yavornytskyi
Dnipro National Historical Museum
(Dnipro, Ukraine)

**СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПІДТЕКСТ МАНДРІВНОГО
ФОЛЬКЛОРНОГО СЮЖЕТУ ПРО ВІЙНУ ГРИБІВ
НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ 20 ст.**

**SOCIO-CULTURAL SUBTEXT OF THE FOLKLORE MOTIF
ABOUT THE MUSHROOM WAR ON THE TERRITORY
OF UKRAINE IN THE 20TH CENTURY**

Анотація

У статті розглянуто різні варіанти фольклорного тексту про війну грибів із акцентом на надруковані на Придніпров'ї. Проаналізовано вплив історичних подій на зміст тексту.

Ключові слова:

фольклор, війна грибів, Придніпров'я, казка,
Микола Погрібняк, Георгій Нарбут.

Abstract

The article examines various versions of the folklore text about the mushroom war, especially those printed in the Dnipro region. The impact of historical events on the content of the text is analysed.

Keywords:

folklore, mushroom war, Dnipro region, fairy tale,
Mykola Pohribnyak, Heorhii Narbut.

З різницею у два роки в Катеринославі вийшли друком дві україномовні дитячі книги з однаковою назвою «Як гриби збиралися воювати з жуками». Перше видання з'явилося 1917 р. в серії «Дитяча бібліотека», де на обкладинці було зазначено двох авторів – І. Трубу та М. Кузьменка¹, також вказано, що автором ілюстрацій є М. Погрібняк. 1919 р. в межах серії книжок-розмальовок «Малюйте, діти!»² вийшла друга книга. Означену серію започаткував М. Погрібняк, звісно, ілюстрації також були його. В цій книзі авторів не вказано, а текст відрізняється від попереднього. Також схожий за змістом текст надрукували в навчальній книзі «Перша читанка», укладеній А. Воронцем (Українське видавництво в Катеринославі, 1921 р.)³. Саме порівняння означених видань, які постійно виринали під час науково-дослідної роботи відділу-музею «Літературне Придніпров'я» Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. Яворницького, дало поштовх для дослідження своєрідної еволюції текстів про війну грибів і їх зв'язку із соціальними настроями, обумовленими історичними подіями на українських територіях, зокрема на Придніпров'ї.

Книги про війну грибів і раніше потрапляли у поле зору дослідників, особливо в контексті дослідження дитячих ілюстрацій. У своїх статтях про Г. Нар-

бута та О. Судомору як ілюстраторів автори завжди згадували про їхні яскраві модерні ілюстрації до сюжетів про війну грибів. У праці «Традиції ілюстрування дитячої літератури в Україні» М. Гнатюк пише про ілюстрації до цього сюжету, але вже О. Кульчицької⁴. Аналізує образ грибів у мистецтві у власній науково-популярній газетній статті К. Лебедева⁵. Про графіку М. Погрібняка з наведенням прикладів ілюстрацій до сюжету про війну грибів ідеться в музейному каталозі «На українському ґрунті»⁶. Однак у цій розвідці ми поставили перед собою мету дослідити шлях власне сюжету крізь час, щоб уже потім зробити висновок, чи в катеринославських виданнях є алегорія на певні історичні події, чи все-таки текст нам розповідає про історичне типове, про «завжди і скрізь», як пише Я. Поліщук, аналізуючи міфічні та казкові сюжети⁷. Щоб зрозуміти, що в сюжеті суто придніпровське, а що запозичене, ми розглядаємо доступні нам тексти на різних часових лініях, які перетинають територію колишньої російської імперії, у складі якої століттями примусово утримували й наші українські землі.

Заходи в межах науково-просвітницької діяльності в музеї «Літературне Придніпров'я» (інтерактивні читання, літературний ляльковий театр, цикл дописів у музейних соцмережах) на

¹ Труба І. Кузьменко М. Як гриби збиралися воювати з жуками / З мал. М. Погрібняка. – Катеринослав, 1917. – 15 с.

² Як гриби збиралися воювати з жуками / З мал. М. Погрібняка. – Книжка ІІ. – Катеринослав: Українське видавництво в Січеславі, 1919. – 31 с. (Серія «Малюйте, діти!»).

³ Перша читанка / Упор. А. Воронець, мал. Ю. Магалевського. – Катеринослав–Кам'янець–Ляйпціг: Українське видавництво в Катеринославі, 1921. – С. 33.

⁴ Гнатюк М. В. Традиції ілюстрування дитячої літератури в Україні // Карпатські бібліотечно-краєзнавчі студії. Збірник праць. – Вип. 1. – Івано-Франківськ. 2015. – С. 123–135.

⁵ Лебедева К. Гриби у людській подобі: образ грибів у мистецтві України // [esthète] газета. – 2020. – № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/3zMP1ld> (дата звернення: 04.11.22).

⁶ На українському ґрунті. Книжкова графіка Миколи Погрібняка (1885–1965). Каталог / Упор., вступна стаття Н. Є. Василенко, І. В. Музуренко; під заг. редакцією Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ: Арт-прес, 2015. – 84 с.

⁷ Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – С. 216.

практиці довели, що тема війни грибів актуальна, цікава не лише нам як науковицям та музейницям, а й широкому загалу, бо дозволяє більше дізнатися про сторінки історії та про митців краю, провести паралелі із драматичними подіями сьогодення, відрефлексувати.

У збірнику фольклору⁸, впорядкованому та надрукованому 1874 р. етнографом, поетом Павлом Чубинським (1839–1884), уміщено текст:

*Як загадав боровик, –
На всі гриби полковник,
Як под дубом сидячи,
На гриби глядячи:
Ой тим білякам
Да на войну йти.
Ой казали біляки,
Що ми з роду козаки,
Ми не повинні на войну йти.
Як загадав...
Ой тим груздям
Да на войну йти.
Ой казали грузді:
«Давай коней в узди,
Ми не повинні на войну йти».
Як загадав...
Ой тим грибкам
Да на войну йти.
Ой казали грибки,
Що ми стали на дибки,
Ми не...
Ой тим бабкам
Да на войну йти.
Ой казали бабки,
Що ми з роду жонки,
Ми не...
Ой ти вовнянкам
Да на войну йти.
Ой казали вовнянки,
Що ми з роду панянки,
Ми не...
Ой тим сиріжкам*

*Да на войну йти.
Ой казали сиріжки,
Що ми недавно із діжки,
Ми не...
Ой тим піддубкам
Да на войну йти.
Ой казали піддубки:
«Давайте нам дудки,
Ми не»...
Ой тим синякам...
Ой казали синяки,
Що ми з роду солодкі...
Ой тим красноголовцям,
Да на войну йти.
Ой казали красноголовці,
Що ми з роду хлопці...
Ой тим опенькам,
Да на войну йти.
Ой казали опеньки,
Що ми з роду маленькі...*

Класифікація фольклору в цій праці П. Чубинського проста, а текст пісні дослідник без глибинних пошуків прихованих сенсів вносить до розділу жартівливих пісень. Також є примітка «из рукоп. сборн. Кулиша». Справді, ще одним активним збирачем, дослідником українського фольклору був Пантелеймон Куліш (1819–1897), який розумів, що в народних піснях збережена не лише мова народу, а і його душа: «Прокинулася наша мати од тяжкого сну свого... прислухалась небога, аж уже й по селах верещать, замість рідних пісень, не знать по якому. Зараз вона завела по-старосвітській, і що найрозумніші були люде, ті до рідних пісень верталися. У тих бо піснях душа народна обізвалася, велика й свята душа, вона до нас, наче с того світу, загалосила і про наших предків нам животворню повість оповідала»⁹.

⁸ Труды этнографическо статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. – Юго-Западный отдел. Материалы и исследования: [в 7 т.] / собрал П. Чубинский. – Т. 5 : Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные / Изд. под наблюдением Н. И. Костомарова. – Санкт-Петербург: Тип. Майкова, 1874. – С. 1183.

⁹ Юсин Г. Унікальний рукопис П. Куліша «Передне слово». З фондів Національного музею літератури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/3NcI57D> (дата звернення: 04.11.2022).

Фольклорний текст про гриби має характерні ознаки пісні: рефрен, рядки, які починаються з вигука «ой». Щодо змісту: Боровик, хоч і «на всі гриби полковник», не знаходить нікого, хто би погодився воювати, кожен гриб має власну відмовку, найчастіше жартівливу. На перший погляд, з'являється певна абсурдність, бо відмовляються ті, хто мав би йти воювати: «козаки» і «хлопці». Однак пісня не здається такою абсурдною з огляду на часи, коли цей текст навіть надрукували. Територія України перебувала складі російської імперії, яка постійно вела війни. Тому текст пісні, де гриби відмовляються воювати, може бути проявом волелюбства та соціального протесту проти владних еліт, проти соціальної несправедливості.

Російськомовний текст за сюжетом війни грибів того самого часового періоду, що й у П. Чубинського, знаходимо у збірнику народних казок російського фольклориста Олександра Афанасьєва (1826–1871), надрукованому 1873 р. та у пізніших його перевиданнях із приміткою: «записано в Оренбурзькій губернії»¹⁰. Варіант прозовий, визначений як казка. Сюжет розпочинається так само з ініціативи Боровика і подається у трьох різновидах: у тексті просто «Боровик», у виносках зазначено ще дві варіації: «всем грибам полковник», «царь грибів». Перелік грибів незначний: білянки, рижки, вовнянки (рос. волнушки – *господские стряпушки*), опеньки та грузді. Більшість так само, як і в українській пісні, відмовляється воювати, посиляючись на своє становище чи фізичні властивості. Наприкінці казки на війну погоджуються йти лише грузді. Цим і завершується історія. Також вказуєть-

ся, що було це за часів, коли цар-горох воював із грибами. Із цього дізнаємося про ворога, який із плином часу також то з'являтиметься, то зникатиме, то змінюватиметься. Майже ідентичний прозовий текст знаходимо у переказі письменника Олексія Толстого (1882–1945)¹¹.

Схожий текст розміщено в ілюстрованому виданні 1889 р. російської художниці-ілюстраторки Олени Полєнєвої (1850–1898)¹².

У російськомовних варіантах можна припустити наявність соціально-політичної алегорії на те, що війни починають царі-полковники, а воювати доводиться лише дружнім груздям (бідним безправним верствам населення), які не можуть відмовитися, бо не мають ані статків, ані статусу, який би допоміг. Чому погоджуються саме «грузди»? Це можна пояснити, згадавши російську приказку «Назвался груздем – полезай в кузов». Її значення пояснює згадану ситуацію у фольклорному тексті про війну грибів: якщо вже ти маєш статус «груздя», то треба йти на війну, ніяк цього не уникнути.

У 19 ст. у Польщі поет Адам Міцкевич (1798–1855) написав та видав поему «Пан Тадеуш» (1834)¹³. У ній також є згадки про грибну війну:

*Грибів удосталь там. Отож молодики
Полюють на стрункі червоні лисички,
Що за дівочність їх литовська пісня
славить:
не точить їх черва, минають мухи навіть.
Шукають панночки ставних боровиків, –
Полковниками їх зове народний спів.*

Отже, засновник польського романтизму наводить той самий сюжет про

¹⁰ Народные русские сказки А. Н. Афанасьева: в 3 т. – Т. 1. – Москва: Наука, 1984. – С. 108.

¹¹ Толстой А. Н. Собрание сочинений в 10 т. – Т. 8. – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1960. – С. 430.

¹² Полєнова Е. Война грибів. – Москва: Фототипия Р. Тиле, 1889. – 6 с.

¹³ Міцкевич А. Пан Тадеуш, або Останній наїзд на Литві. Шляхетська історія 1811 і 1812 років / Пер. з пол. та передмова М. Рильського. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 83.

гриби, уточнюючи у примітках, що це відома литовська пісня про те, як гриби за проводом Боровика виходять на війну. Також автор зазначає, що у пісні описуються властивості їстівних грибів, однак сам текст А. Міцкевич не згадує. Проте поема «Пан Тадеуш» дала поштовх для аналізу означеної народної пісні польським літературознавцем Станіславом Віндакевичем (1863–1943). У своїй праці «Prolegomena do "Pana Tadeusza"» (1918)¹⁴ він пише, що, не отримавши відомостей про джерело від А. Міцкевича, звернувся до польського колеги, мовознавця Яна Розвадовського (1867–1935), який і надав текст литовською та у польському перекладі, записаний на межі губерній сувальської, ковенської та Східної Пруссії:

1. *Co mówił zajaczkęc biegnąc po lasku,
Що мовив зайчик, бігаючи лісом?
Chodźcie grzybki na wojnę, grzybki
wojnę.*

*Йти грибам на війну, грибну війну!
Odpowiedział rydzyk: przecież ja jestem
jeszcze kawaler,*

*Відповів рижик: я ще холостяк,
To ja nie pójdę na wojnę, grzybki wojnę.
Я не піду на війну, грибну війну.*

2. *Повторюються перші два рядки
Odpowiedziała krówka: przecież ja
jestem jeszcze panna,*

*Відповіла молочай¹⁵: я ще панночка,
Я не піду на війну, грибну війну.*

3. *Повторюються перші два рядки
Odpowiedział maślak z wszystkich
grzybów najpodlejszy,*

*Відповів маслюк з усіх грибів
найподліший,*

Я не піду на війну, грибну війну.

4. *Повторюються перші два рядки
Odpowiedział borowik, wszystkich
grzybów pułkownik:*

*Відповів боровик, над усіма грибами
полковник:*

To ja pójdę na wojnę, grzybki wojnę.

To я піду на війну, грибну війну.

5. *O je jej, niema komu iść na wojnę.*

Ой леле, нема кому воювати.

*Wszystkie grzybki posiekam i gąski
rowywracam.*

*Усі гриби поріжу і рядовки¹⁶
повивертаю¹⁷.*

Текст і справді стосується здебільшого їстівних грибів, на що й указував А. Міцкевич. В українському варіанті пісні, що подає П. Чубинський, також згадані лише їстівні гриби (окрім вовнянок, які нині вважаються умовно їстівними, однак за тих часів їх вживали в їжу). Зауважимо, що в литовсько-польському варіанті зацікавлений у війні так само лише Боровик-полковник, який збирається бути одним у полі воїном.

Народна пісня про війни грибів інколи нагадувала про себе у світі професійної музики. Так, у переліку творів відомого композитора та диригента Ігоря Стравинського (1882–1971), рід якого мав українське походження, є твір 1904 р. для баса та фортепіано «Грибы, идущие на войну»¹⁸.

1909 р. розгорнулася ще одна яскрава сторінка на шляху змін означеного сюжету: з'явилося видання «Как грибы воевали»¹⁹ з ілюстраціями відомого українського художника-графіка Георгія Нарбута (1886–1920). Воно вийшло друком у Москві, на жаль, текст російськомовний.

¹⁴ Windakiewicz S. Prolegomena do "Pana Tadeusza". – Kraków: Gebethner i Wolff, 1918. – S. 39, 227–228.

¹⁵ У перекладі українською є певні розбіжності з родами, бо krówka – це груздь червоно-коричневий (*Lactarius volemus*), який ще інколи в Україні називають молочай.

¹⁶ Gąska (*Tricholoma*) – назва грибів, в Україні їхня найпоширеніша назва – рядовка, рядківка.

¹⁷ Переклад з польської авторки цієї статті.

¹⁸ Стравинський І. Диалоги: воспоминания, размышления, комментарии. – Ленинград: Музыка, 1971. – С. 413.

¹⁹ Война грибов / Рис. Г. Нарбут. – Москва: Изд. И. Кнебель, 1909. – 8 с.

Порівнюючи з текстом, наведеним О. Афанасьєвим і О. Поленовою, помічаємо багато спільного. Особливістю нарбутівського варіанта є те, що Боровик-полковник сидить під березою, а серед тих, хто відмовляється воювати, з'являються нові персонажі, серед яких і неїстівні гриби: мухомори, зморшки (рос. сморчки), свинухи (рос. свинушки). І погоджуються знову лише грузді. Завершується все рядками: *«Да как начали палить, / Только дым столбом валить»*. Ворога в тексті не згадано. Однак значний вплив на твір та його інтерпретацію мають ілюстрації Г. Нарбути. Саме вони наштовхують на думки про соціально-політичну алегорію, приховану в тексті.

В малюнках гриби зображені як декорації, а діючі персонажі змальовані у вигляді людей. Наявне зображення царя з імперськими регаліями (держава, скіпетр), який і живе у будинку-боровику. Портрет царя на сторінці, де вміщено зачин *«Как задумал Гриб, / Загадал Боровик, / Над грибами Полковник»*, дуже схожий на парадний портрет царя Олексія Михайловича. До того ж, на інших сторінках статура Боровика-царя стає стрункішою, ніби щоб наштовхнути на думку про спадковість і трону, і політики. Вже можна побачити в головному грибі Миколу II, який мав військове звання полковника з 1892 р., власне за часів його правління, у період виходу казки, коли відбулися поразка в російсько-японській війні 1904–1905 рр. та російська революція 1905–1907 рр. Змальований також трон із гербом, де гриб лише трохи затуляє двоголового птаха. Тут вкотре виявляється зацікавленість Г. Нарбути геральдиком.

Окрім людей, серед грибів зображено також комах, павуків. На одній ілюстрації в оточенні мухоморів-дерев

з'являються жаби зі зброєю, що, найімовірніше, є нарбутівською алюзією на алюзію – відсилкою до старогрецької пародії «Війна мишей і жаб» («Батрахоміомахія»)²⁰. Звісно, у «Батрахоміомахії» комічність переважно досягається пишномовністю тексту, гомерівськими художніми прийомами, однак не можна применшувати і значення власне сюжету – здавалось би, безглуздої війни між тваринами:

*Щоб сповістити про причину війни,
й отсе сказав слово:
«Жаби, сердиті на вас,
посилають сказати вам миші,
Що вони зброю взяли,
до війни вже готові та бою.
Бачили тіло в воді Псіхарпага,
якого вбив ваш
Цар Фізігнат, отому виходіть до війни,
в кого тільки
В жаб'ячій роді бува
богатирська відвага й завзяття!»²¹*

Проте народні тексти, які тривалий час існували саме в усному мовленні, не містять таких складної техніки віршування та багатих художніх засобів, як у «Батрахоміомахії». Але це дозволяє зробити акцент саме на сюжеті та персонажах. Що і спостерігаємо в текстах про війну грибів.

У 1917 р. в місті Дніпрі, яке тоді ще мало злочасну назву Катеринослав, у серії «Дитяча бібліотека» вийшла книжка «Як гриби збиралися воювати з жуками» із зазначенням двох прізвищ: І. Труби та М. Кузьменка, а також зі згадкою, що малюнки належать М. Погрібняку. Всі троє були українськими культурними та громадськими діячами, які жили та працювали на Придніпров'ї: Іван Труба (1878–1950) – письменник, видавець, доктор технічних наук, державний діяч; Микола

²⁰ «Батрахоміомахію» українською перекладали Степан Руданський, Іван Франко.

²¹ Франко І. Я. Зібрання творів у 50 т. – Т. 8. – Київ: Наукова думка, 1977. – С. 279–288.

Кузьменко (1862–1942) – письменник, учитель; Микола Погрібняк (1885–1965) – художник, ілюстратор, викладач, упорядник книжок. Усі вони були членами «Просвіти». На той час у місті І. Труба сприяв виданню дитячих і освітніх книжок (деякі з них зберігаються у фондах ДНІМ²²), був засновником українського видавництва «Стежка додому» (Катеринослав–Відень, 1918–1922), займався літературною обробкою фольклорних сюжетів (наприклад, «Пан Коцький»), тому міг створити і свій варіант про війну грибів. Водночас М. Кузьменко писав сатиричні поетичні твори, тому цілком можливо, що саме він – автор поетичної обробки фольклорної пісні, однак наразі це лише припущення, яке потребує подальшого дослідження.

Найімовірніше, видання і 1917 р., і 1919 р. з ілюстраціями М. Погрібняка позначені впливом Г. Нарбути й, незважаючи на значно менший символізм ілюстрацій, все одно мають соціальний підтекст.

У придніпровських виданнях зазначено цілком конкретного ворога, який згадується в назві «Як гриби збиралися воювати з жуками» та у першій строфі. У виданні 1917 р. україномовний текст фольклорної пісні стає подібнішим на римовану казку, зникають рефрени, з'являється зачин, основна частина та кінцівка²³.

Як гриби збиралися воювати з жуками (1917)

*Залунав у лісі крик –
Кличе хлопців боровик,*

*Щоб усіх грибів збрали
І жуків завоювали.*

*І дає наказ: «Гонці,
Гайда в ліс у всі кінці,
Затрубить, і скрізь гукайте –
На війну грибів скликайте!»*

*Ті й гукнули... От, опеньки
Зараз в сльози: «Ми тоненькі,
За-що всім нам пропадать?
Ми не підем воювать!»*

*Невеличкі печерички –
І дівчата й молодички –
Ну й собі з ними кричать:
«Ми не хочем воювать!»*

*А ситенькі маслюки,
Лежебоки-чумаки
Загули: «Та це ж напасть!
Війна хліба нам не дасть»...*

*Як почули синегубці,
Що сиділи сто літ вкупці,
На гонців давай свариться:
«Гетьте, кажуть, одчепиться!»*

*З'їли облизня гонці...
Та тоді в другі кінці –
Звуть грибів аби-яких,
Чи немає там дурних!*

*Перші збіглись гірчаки.
«Добре, кажуть. Ми такі,
Що й з дрючками, як годиться,
До загину будем битися!»*

*І ріжки, – ото завзяті!
«Де ж той ворог наш проклятий?
А ну, дай сюди його!
Ми такі, що ого-го»*

²² У колекції ДНІМ зберігаються книги, де І. Труба є перекладачем та упорядником: Андерсен Г. Х. Соловей / Пер. з німецької І. М. Труби. Дитяча бібліотека № 8. – Катеринослав, 1918. – 27 с.; Андерсен Г. Х. Ялинка. Праведний суддя / Пер. німецькою І. М. Труби. Дитяча бібліотека № 7. – Катеринослав, 1917. – 32 с.; Народна казка. Пан Коцький / Переказ І. М. Труби. – Катеринослав, 1917. – 14 с.; Початкова читанка. Стежка додому. – Частина третя. Складена і пристосована для українських початкових народних шкіл Катеринославською спілкою вчителів під редакцією і орудою І. М. Труби. – Катеринослав: Видавництво шкільного відділу катеринославського губернського земства, 1918. – 221 с.

²³ Труба І. Кузьменко М. Як гриби збиралися воювати з жуками / З мал. М. Погрібняка. – Катеринослав, 1917. – 15 с.

*Як почули ковнаки,
Стислі шаблі в кулаки;
Шапки вгору, вуса вниз:
«Лютий враже, бережись!»*

*Військо є. У лікарі
Мухоморів привезли.
А тим що: «Нехай і так –
Ми отрути вмієм дати!»*

*А хто ж буде постачать
Іжу війську? Аж кричать
Інтенданти-сироїжки:
«Ми до цього торгу й пішки!»*

*Закортіло і гадючкам,
Тонким, вохким та вонючим
На війну: «Візьміть бо нас
в контр-розвідку – ми як раз!*

*Шпарко бились. Ні чичирк,
Щоб миритись. Коли зирк –
Боровик у борщ попав...
Тут одразу мир настав.*

У тексті гриби поділяються на два майже рівнозначні табори: тих, хто не хоче воювати, та тих, які завзято готуються до війни, знаходячи там собі місце за покликанням.

Точно локалізувати час написання важко, але, враховуючи те, що загарбницький характер війни вказано чи не у перших рядках: «Щоб усіх грибів зібрали / І жуків завоювали», сумнівно, що публікація означеної книжки була б можлива за часів існування військової цензури царської влади, коли анти-воєнні погляди прирівнювалися до дер-

жавної зради. Тому твір з'явився друком не раніше весни 1917 р., коли вперше у відкритій формі уможливилися виступи з антивоєнними гаслами.

У газеті «Книгарь» за лютий 1918 р. є згадка про книжку «Як гриби збиралися воювати з жуками»²⁴, а у квітневому номері 1918 р. надруковано рецензію Софії Русової на це видання, де серію означених книжок названо «новою». Що теж дозволяє припустити ймовірність появи друкованого твору не на початку 1917 р., а пізніше, адже рецензії вийшли вже наступного року²⁵.

Ставлення авторів до Першої світової війни як непотрібної поневоленням народам російської імперії, насамперед українському, може бути закодовано у фразі: «Звуть грибів аби-яких, / Чи немає там дурних!».

Висвітлюються в рядках і негативні явища в російській армії. Так, це нестача озброєння, зокрема й ручної зброї – гвинтівки: «Що й з дрючками, як годиться, / До загину будем битися»²⁶. Незадовільне медичне обслуговування та недостатня вправність медичного персоналу сформували образ лікаря як негативного персонажа: «А тим що: «Нехай і так / Ми отрути вмієм дати!»²⁷. Крадіжки і зловживання у постачанні продуктів та фуражу у військо змальовані в рядку: «... Аж кричать / Інтенданти-сироїжки: / «Ми до цього торгу й пішки!». Цікавим є вживання останньої фрази, яка є фразеологізмом у значенні «охоче, із задоволенням погоджується»²⁸, бо бути інтендантом – справа вигідна²⁹.

²⁴ Книгарь. Літопис Українського Письменства. – Лютий 1918. – 6 число. – С. 360.

²⁵ Книгарь. Літопис Українського Письменства. – Квітень 1918. – 8 число. – С. 464–465.

²⁶ Головин Н. Н. Военные усилия России в Первой мировой войне. – Москва, 2006. – С. 250.

²⁷ Кежутин А. Н. Врачебное сообщество и власть в феврале–октябре 1917 г.: проблема реформирования военной медицины // Общество: философия, история, культура. – 2019. – № 2. – С. 42–44.

²⁸ Фразеологічний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovopedia.org.ua/49/53410/361839.html> (дата звернення: 10.05.2022).

²⁹ Валяев Я. В., Ганжов Е. А., Мошкин А. Н. Система продовольственного снабжения российской армии в годы Первой мировой войны (август 1914 г. – февраль 1917 г.) // НБГУ. Серия «История. Политология». – 2017. – № 22 (271). – С. 146; Шайпак Л. А. Рост антивоєнних настроєний солдат как отражение кризиса русской армии в годы Первой мировой войны // ВВУ. – 2007. – № 1 (9). – С. 93–94.

Негативне ставлення до контррозвідки відчувається в реченні: «Тонким, вохким та вонючим / На війну: «Візьміть бо нас / в контр-розвідку – ми як раз!». Військову контррозвідку утворили 1903 р., але як повноцінне управління (з відділами по військовим округам) при Генеральному штабі вона постала лише з 1907–1908 рр. Під час Першої світової війни управління контррозвідки загалом займалося корисними і необхідними речами: добувало розвіддані, виявляло шпигунів і зрадників. Однак відомі й фінансові зловживання, перевищення повноважень, боротьба з політичним інакодумством (у межах фронту, військових округів), що дуже часто висвітлювалось у пресі. До того ж, частково відділи контррозвідки поповнювалися поліцейськими й жандармами, а останні асоціювалися з репресивною машиною влади. Тому цілком звичним було негативне ставлення до контррозвідки в середовищі як інтелігенції, так і селянства, робітників тощо³⁰.

У останній строфі рядки «Шпарко бились. Ні чичирк, / Щоб миритись...» є імовірною відсилкою як до угоди й декларації країн Антанти 1914–1915 рр. про неукладення сепаратного мирного договору з Четверним союзом, так і до спроб Німеччини укласти сепаратний

мир із російською імперією (остання пропозиція 12 грудня 1916 р.)³¹.

Закінчується казка загибеллю головного персонажа – Боровика. Можна пропустити, що тут закодоване усунення Миколи II від влади, що завершується не його фізичним знищенням як людини, а політичним крахом усього правлячого режиму. Ці події викликали у значної кількості фронтників та населення тилу сподівання про негайне укладення миру з Четверним союзом. Хоча такі настрої почали домінувати не раніше квітня-травня 1917 р., коли Тимчасовий уряд остаточно взяв курс на «продовження війни до переможного кінця»³².

Отже, можна припустити, що наведена переробка народної казки є алюзією на участь царської Росії у світовій війні з позиції тогочасного імперського суспільства. Широкий загал навесні 1917 р. почав сприймати цю війну як загарбницьку, несправедливу, непотрібну народу; з невідповідним військом, без належної кількості озброєння, з поганою медициною, з розкраданням у тиловому забезпеченні та зловживанням владою. Звідси прагнення до закінчення війни і сподівання, що усунення «Боровика» допоможе досягти миру.

Книжка 1919 р. з'явилася друком у межах серії видань-розмальовок «Малюйте, діти!»³³. Цю серію започаткував

³⁰ Батюшин Н. С. У истоков русской контрразведки. Сборник документов и материалов. – Москва, 2007. – 493 с.

³¹ Соколов Б. В. К вопросу о возможности русско-германского сепаратного мира в феврале 1917 г. // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. Материалы международной научной конференции (4–5 февраля 1997 г.). – Москва, 1997. – С. 38–44.

³² Смолянков М. М. Морально-боевое состояние войск Западного фронта в 1917 г. – Минск, 2007. – 320 с.; Соловьев В. В. Время надежд и разочарований: отображение новой общественно-политической действительности в письмах российских военнослужащих Румынского фронта (февраль–апрель 1917 г.) // ВБУ. – 2019. – № 3. – С. 83–91; Разложение армии 1917 г. / 36. док. авт.-сост. В. Л. Гончаров. – Москва, 2010. – 496 с.; Фисанов В. Еволюція психологічних настроїв фронту і тилу у роки Великої війни (між Уявою і Ratio) // Велика війна 1914–1918: витоки, характер, наслідки. Монографія / Наук. ред. С. С. Трояна. – Київ, 2018. – С. 155–182, 570; Венгер Н. В. Монархія та народ: Еволюція образу влади на тлі подій Великої війни 1914–1918 рр. // Велика війна 1914–1918: витоки, характер, наслідки. Монографія / Наук. ред. С. С. Трояна. – Київ, 2018. – С. 182–212.

³³ У колекції ДНІМ зберігається означене видання, див.: Малюйте, діти! Альбом для розмальовання. – Книжка 1. – Українське видавництво в Катеринославі. – № 25. – 1917. – 24 с.

М. Погрібняк. У означеній книжці упорядники не вказані, а текст трохи відрізняється від надрукованого за два роки до цього³⁴.

Як гриби збиралися воювати з жуками (1919)

Що то в лісі та за крик?
То задумав боровик
На жуків іти війною
Із громадою грибною.

І дає наказ: «Гонці!
Гайда в ліс у всі кінці,
затрубить і скрізь гукайте –
На війну гриби скликайте!»

Ті й гукнули... От опеньки
зараз в сльози: «Ми тоненькі,
За-що всім нам пропадуть?
Ми не підем воювать!»

Обізвалися печерички,
Прехороші молодички:
«Наше діло сторона –
Не про нас ота війна».

А ситенькі маслюки,
Лежебоки-чумаки
загули: «Та це ж напасть!
Війна хліба нам не дасть!»

Як почули синегубці,
Що сиділи собі вкупці,
На гонців давай свариться:
«Гетьте, кажуть, одчепіться!»

З'їли облизня гонці...
Та тоді в другі кінці –
Звуть грибів аби-яких,
Чи немає там дурних!

Перші збіглися гірчаки.
«Добре, кажуть. Ми такі,
Що й з дрючками, як годиться,
До загину будем битися!»

Обізвалися ріжки:

«Де вони, оті жуки?
Ось ми зараз ідем,
Їх на роги візьмемо!»

Обізвалися ковнаки,
Запорожські козаки:
«На жуків ми підем,
Порубаєм – посічем!»

Обізвалися мухомори:
«Завдамо жукам ми горе!
Ми отрути їм дамо.
Цілі купи вкладамо!»

Обізвалися сиріожки:
«Ми до того торгу й пішки!
Ось ми зараз ідем,
Тільки зброю візьмемо!»

Закортіло і гадючкам,
Тонким, вохким та вонючим
На війну: «Візьміть бо нас,
У розвідку – ми якраз!»

Добре бились. Ні чичирк,
Щоб миритись... Коли зирк –
Боровик у борщ попав...
Тут одразу мир настав.

Складається враження, що Велика війна в цьому варіанті тексту відходить на другий план, поступаючись місцем подіям національно-визвольної боротьби українського народу в різних її проявах. Можливо, тому зникають із тексту лікарі, інтенданти, натомість з'являються запорозькі козаки як символ борців за незалежність. Достатньо згадати, що під час Української революції 1917–1921 рр. українські збройні сили формувалися із прив'язкою до українського козацтва, черпаючи в історії козацтва свою легітимність, звитягу та прагнення до відновлення української державності. Для регулярної армії української держави наслідування було асоціативнішим: у стилізації військової форми під козацькі

³⁴ Як гриби збиралися воювати з жуками. – Книжка II / 3 мал. М. Погрібняка. – Катеринослав: Українське видавництво в Січеславі, 1919. (Серія «Малюйте, діти!»).

однострої, назві підрозділів, військових звань (наприклад, звання нижній чин було замінено на козак) тощо. З організаційного погляду, частини регулярної української армії (крім партизанських формувань) були побудовані за сучасним взірцем та з урахуванням досвіду світової війни³⁵.

Вважаємо символічною розбіжність у перших строфах придніпровських видань про війну грибів. Якщо у варіанті 1917 р. Боровик хоче, щоб «усіх грибів зібрали / І жуків завоювали», то в тексті за два роки ми вже бачимо: «на жуків іти війною / Із громадою грибною». Стає незрозуміло, чи завойовницька ця війна, чи має якийсь інший характер.

У творі 1919 р. можна вловити настрій розчарованості у громаді, яка не виявила однастайності у підтримці Боровика. Проти тексту 1917 р. тут дуже влучно описується позиція тих, хто відмовляється взятися до зброї: «Наше діло сторона / Не про нас ота війна». Позитивна оцінка надається тим, хто погоджується воювати. Можна припустити, що автор переробленого тексту проводить паралелі з національно-визвольним рухом українців; висловлює власну розчарованість тією частиною народу, яка не підтримувала боротьбу за незалежність, і тому, незважаючи на запеклу боротьбу, українські сили зазнали поразки 1919 р. Багато представників української інтелігенції Катеринослава змушені були емігрувати (зокрема й І. Труба), а ті нечисленні (наприклад, М. Погрібняк), які залишилися, мали пристосовуватися до нового політичного режиму, сталість якого вже можна було передбачити. Хоча бороть-

ба українських сил за державність тривала й у 1920–1921 рр. Під час Другого зимового походу на Катеринославщині діяло декілька загонів українських повстанців, але їх швидко знищили загони Червоної армії³⁶.

І тому ми вважаємо, що доля Боровика в цьому разі може бути не прагненням до миру (як у тексті 1917 р.), а символом трагедії українського народу під час Визвольних змагань. Специфічність кодування означених подій у тексті можна пояснити тим, що автор залишився під більшовицькою владою. Зауважимо, що таке припущення потребує ґрунтовнішого дослідження із залученням додаткового кола джерел.

У обох катеринославських виданнях майстерно виконані ілюстрації М. Погрібняка яскраво передають український колорит: вишиванки та ткані паски у персонажів чоловічого роду, стрій печеричок-молодичок змальований досить детально: вишиванка, корсетка, запаска, крайка, із прикрас – намисто, голови уквітчані та подекуди стрічки; Боровик тримає в руках булаву.

Ідею оповідки про війну грибів із жуками 1919 р. підхопило київське видавництво «Час». З'явився ще один варіант україномовного поетичного тексту «Війна грибів із жуками» без вказівки на авторство з ілюстраціями художника-графіка Охріма Судомори (1889–1968)³⁷. Художник, як і М. Погрібняк, одягає гриби в українське народне вбрання. Текст схожий за змістом на варіанти, видрукувані в Катеринославі, але має свої особливості, не є передруком попередніх. У першій строфі Боровик задумав «*всі Гриби у гурт зібрати / І Жуків повоювати*».

³⁵ Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1920. Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997. – 275 с.; Тинченко Я. Українські збройні сили, березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). – Київ, 2009. – 455 с.

³⁶ Провідники повстанського руху Придніпров'я / Збр. док. авт.-упр. Ю. Г. Пахоменков, О. О. Чепурко. – Дніпро, 2021. – 288 с.

³⁷ Війна грибів з жуками / З іл. Охріма Судомори. – Київ: Видання товариства «Час», 1919. – 8 с.

Згодом, 1931 р., у Львові надрукували ідентичний текст до видання з ілюстраціями О. Судомори. Його вміщено в читанці для четвертого класу в розділі «Веселі і смішні річі» із зазначенням «народне»³⁸. Попри те, що у книжці як ілюстратор зазначений Едвард Козак, підписи на ілюстраціях до «Війни грибів з жуками» вказують на те, що їхньою авторкою є українська художниця, педагогиня Олена Кульчицька (1877–1967), вказана серед ілюстраторів читанок означеного видавництва, але для інших класів. На ілюстраціях О. Судомори та О. Кульчицької є схожі деталі: елементи українського народного вбрання, шаблі, жуки-рогачі. Водночас у обох митців гриби антропоморфні, а жуки – ні.

Досить цікавий варіант тексту містять читанки «Рідна школа», впорядкована Спиридоном Черкасенком (Київ–Відень, 1918)³⁹, та «Перша читанка», укладена А. Воронцем⁴⁰ (Катеринослав–Кам'янець–Ляйпціг, 1921). Тексти майже ідентичні, відрізняються лише декількома дієсловами. До запропонованих творів упорядники вводять уже знайомий нам сюжет, але під назвою «Війна губ та грибів з жуками». У назві ж з'являється дещо нове – діалектне слово «губи», тобто гриби⁴¹.

Наводимо текст читанки Українського видавництва в Катеринославі, надрукованої 1921 р. і впорядкованої А. Воронцем⁴²:

Війна губ та грибів з жуками

*Що то в лісі за крик?
То задумав боровик*

*На жуків іти війною
Із громадою грибною.*

*Посилає посланців,
Геть по лісові гінців,
Щоб трубили, щоб гукали,
Щоби губ-грибів скликали.*

*Обізвалися опеньки:
«У нас ніженьки тоненькі,
Ми не винні тому, –
Не підем на війну!»*

*Обізвались печерички,
Прехороші молодички:
«Наше діло сторона –
Не про нас ота війна».*

*Обізвались маслюки,
Лежебоки-товстюки:
«Та нехай їм, тим жукам,
Нащо вони здались нам!»*

*Обізвались синьогубці,
Що сиділи собі вкупці:
«Хай там інших беруть, –
Воювати ідуть!»*

*Обізвались вужачки:
«Не поліземо ми рачки!
Там не лізти-рачкувати –
Треба хутко поспішати».*

*Обізвались сиріожки:
«Ми до того торгу й пішки!
Ось ми зараз ідем,
Усіх їх розіб'єм»*

*Обізвались рижки:
«Де вони, оті жуки?
Ось ми зараз ідем,
Усіх їх посічем!»*

³⁸ Матвійчук М. Четверта книжечка для четвертої класи. – Львів, 1931. – 196 с.

³⁹ Черкасенко С. Рідна школа. – Читанка 1. – Київ–Відень: Українська школа, 1918. – С. 66–67.

⁴⁰ Найімовірніше, йдеться про Воронця Андрія Івановича (? – після 1937) – українського педагога, який працював у 1920-х рр. викладачем української мови й літератури Харківського педагогічного інституту; був автором підручників для початкової школи, редагував видання для дітей, див.: Українська дитяча книга 1920-х років у фондах Педагогічного музею України. Каталог-путівник / Педагогічний музей України; [укладачі: В. О. Гайдей, О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. – Київ: ПМУ, 2018. – С. 71.

⁴¹ Словник української мови: в 11 т. – Т. 2. – Київ, 1971. – С. 186.

⁴² Перша читанка / Упор. А. Воронець, мал. Ю. Магалецького. – Катеринослав–Кам'янець–Ляйпціг: Українське видавництво в Катеринославі, 1921. – С. 33.

*Обізвались мухомори:
«Завдамо жукам ми горе!
Ми отрути їм дамо,
Цілі купи вкладаємо»*

*Обізвались ковпаки,
Запорозькі козаки:
«На жуків ми підем,
Порубаєм – посічем».*

*А за ними гірчаки,
Забіяки-парубки,
Загули, неначе в дзвін:
«Ой, гіркий буде їм хрін!»*

Автора цієї поетичної версії також не вказано. Взагалі, А. Воронець у відповідь на звинувачення щодо порушення авторських прав та вільної редактури текстів⁴³ зазначав, що провадить здебільшого просвітницьку роботу й не претендує на академічність видань, що готує до друку⁴⁴.

Як бачимо, гриби в цьому тексті поділяються на тих, хто відмовляється йти за Боровиком, і тих, хто погоджується, що є традиційним для варіантів періоду визвольних змагань. Але, на відміну від інших видань, тут фінал відкритий: Боровик нікуди не потрапляє і не гине, військо зібране й налаштоване жартівливо-позитивно, що цілком у дусі української армії: «Ой, гіркий їм буде хрін!». Цей варіант знову наштовхує на думки про національно-визвольну боротьбу та віру в її переможне завершення.

Сюжет про війну грибів не забутий і нині. Він продовжує надихати митців та зацікавлює науковців різних галузей. Так, американський дослідник-біолог

Френк Дуган (Frank Dugan), досліджуючи тему грибів, також згадує у своїх працях казковий сюжет війни грибів. Його цікавить опис видів грибів та особливості перекладу⁴⁵. У своїх працях науковець робить висновок, що народний сюжет був адаптований до тогочасних подій, а саме до революції в російській імперії, адже біолог розглядав російськомовний варіант казки⁴⁶.

У 2020–2021 рр. в Україні за ініціативи видавництва «Родовід» відбувся ще один етап переосмислення «Війни грибів» Г. Нарбута: з'явився текст Андрія Куркова та малюнки Нікіти Кравцова⁴⁷. Сюжет цього видання відрізняється від інших, бо на гриби нападає Цар Квасоль і його зелені чоловічки-горошки. Алюзія проста і зрозуміла. Хоч за основу і взято варіант Г. Нарбута, але в сучасній версії оповідки Боровик не цар-узурпатор, а патріотично налаштований грибний полковник. Це видання вкотре демонструє, як сюжет про війну грибів підлаштовується під сучасність і як у ньому знову змінюється роль персонажа, присутнього в усіх варіантах текстів, – гриба-боровика.

Переказ А. Куркова та ілюстрації Н. Кравцова, на перший погляд, здаються зовсім інакшими (відверта тілесність у малюнках, прозовість). Але при цілісному сприйнятті помічаємо схожість на катеринославські видання з ілюстраціями М. Погрібняка. Той самий Боровик, який стає на захист своєї землі, та суспільство, а саме грибна громада, поділена на тих, хто готовий воювати за своє, та тих, хто воліє бути осторонь, знаходячи багато відмовок.

⁴³ Харько Невіра. QUOUSQUE TANDEM KATALINA... З приводу видання літературної збірки «Безпритульні» // Плужанин. – Харків, 1927. – № 1. – С. 37–38.

⁴⁴ Воронець А. Лист до редакції газети «Плужанин» // Плужанин. – Харків, 1927. – № 7. – С. 40–41.

⁴⁵ Dugan F. Fungi, folkways and fairy tales // North American Fungi – 3 (7). – P. 23–72.

⁴⁶ Dugan F. The war of the mushrooms: A Russian folktale revisited [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ars.usda.gov/research/publications/publication/?seqNo115=322821> (дата звернення: 05.01.2022).

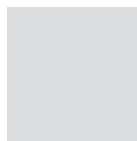
⁴⁷ Курков А. Війна грибів. Графічні новели / З іл. Нікіти Кравцова. – Київ: Родовід, 2022. – 32 с.

Сучасні дослідники зауважують, що казкові настанови не отримали належної уваги у філософській літературі⁴⁸. Однак хочеться додати, що деякі казки, їхні алегорії можуть допомогти зрозуміти історичні процеси з погляду антропоцентричності. Так, кожен наступний переказ казки про війну грибів має відбиток світогляду свого упорядника та водночас демонструє особливості менталітету та культури. А. Чужбинський наводить кумедну пісню, що яскраво характеризує здатність українців висміювати всі проблеми. Г. Нарбут висвітлює мілітаристську політику російської імперії, у проілюстрованій ним казці немає українського народу. А от усі сумніви українців від патріотизму до «моя хата скраю» відображені у виданнях культурних діячів початку 20 ст. – І. Труби, М. Кузьменка, М. Погрібняка. І в текстах останніх вже бачимо певне розчарування в тих, хто відмовляється, в тому, що боротьба припиняється зі зникненням лідера – Боровика. Отже, в кожному тексті є щось загальне мілітаристське, бо вся історія територій сучасної України, на жаль, пронизана бо-

ротьбою та війнами. Проте між рядків можна побачити й особливості світогляду редакторів тексту та вплив тогочасного соціального середовища.

У відділі-музеї «Літературне Придніпров'я» авторка статті підготувала факсимільне видання за оригіналом 1919 р. «Малюйте, діти! Книжка 2. Як гриби збиралися воювати з жуками», тираж якого вже вийшов друком наприкінці 2021 р. В межах науково-просвітницької роботи відбуваються театралізовані читання означеної книжки, які мають популярність серед відвідувачів музею.

Триває робота з визначення конкретного автора поетичного тексту про війну грибів; здійснюється подальший аналіз впливу фольклорних матеріалів на літературну діяльність митців і мисткинь Придніпров'я. Заплановано розпочати пошук ресурсів, аби видати результати дослідження теми про війну грибів як науково-популярне видання з літературними елементами та новим художнім оформленням, продовжуючи традицію та демонструючи своє сучасне бачення.

⁴⁸ Насєдкіна О. Світоглядні настанови казки: соціально-філософський аналіз. Дисертація. – Запоріжжя, 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Nasiedkina_Oksana/Svitohliadni_nastanovy_kazky_sotsialno-filosofskyi_analiz.pdf (дата звернення: 12.09.2022).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Батюшин Н. С.** У истоков русской контрразведки. Сборник документов и материалов. – Москва, 2007. – 493 с.
- Валяев Я. В., Ганжов Е. А., Мошкин А. Н.** Система продовольственного снабжения российской армии в годы Первой мировой войны (август 1914 г. – февраль 1917 г.) // НБГУ. Серия «История. Политология». – 2017. – № 22 (271). – С. 146.
- Венгер Н. В.** Монархія та народ: Еволюція образу влади на тлі подій Великої війни 1914–1918 рр. Велика війна 1914–1918: витоки, характер, наслідки: Монографія / Наук. ред. проф. С. С. Трояна. – Київ, 2018. – С. 182–212.
- Війна грибів з жуками** / з іл. Охріма Судомори. – Київ: Видання товариства «Час», 1919. – 8 с.
- Война грибов** / Рис. Г. Нарбут. – Москва: Изд. И. Кнебель, 1909. – 8 с.
- Гнатюк М. В.** Традиції ілюстрування дитячої літератури в Україні // Карпатські бібліотечно-краєзнавчі студії. Збірник праць. – Вип. 1. – Івано-Франківськ, 2015. – С. 123–135.
- Головин Н. Н.** Военные усилия России в Первой мировой войне. – Москва, 2006. – С. 250.
- Голубко В.** Армія Української Народної Республіки 1917–1920. Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997. – 275 с.
- Кежутин А. Н.** Врачебное сообщество и власть в феврале–октябре 1917 г.: проблема реформирования военной медицины // Общество: философия, история, культура. – 2019. – № 2. – С. 42–44.
- Книгарь.** Літопис Українського Письменства. – Лютий 1918. – 6 число. – С. 360.
- Книгарь.** Літопис Українського Письменства. – Квітень 1918. – 8 число. – С. 464–465.
- Курков А.** Війна грибів. Графічні новели / З іл. Нікіти Кравцова. – Київ: Родовід, 2022. – 32 с.
- Лебедева К.** Гриби у людській подобі: образ грибів у мистецтві України // [esthète] газета. – 2020. – № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/3zMP1ld> (дата звернення: 04.11.22).
- Матвійчук М.** Четверта книжечка для четвертої класи. – Львів, 1931. – 196 с.
- Черкасенко С.** Рідна школа. Читанка перша. – Київ–Відень: Українська школа, 1918. – С. 66–67.
- Міцкевич А.** Пан Тадеуш, або Останній наїзд на Литві. Шляхетська історія 1811 і 1812 рр. / Пер. з пол. та передмова М. Рильського. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 338.
- Народные русские сказки А. Н. Афанасьева:** в 3 т. – Т. 1. – Москва: Наука, 1984. – С. 108.
- Наседкіна О.** Світоглядні настанови казки: соціально-філософський аналіз. Дисертація. – Запоріжжя, 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Nasiedkina_Oksana/Svitohliadni_nastanovy_kazky_sotsialno-filosofskiy_analiz.pdf (дата звернення: 12.09.2022).
- На українському ґрунті.** Книжкова графіка Миколи Погрібняка (1885–1965). Каталог / Упор., вступ. стаття Н. Є. Василенко, І. В. Музуренко; під заг. редакцією Н. І. Капустіної. 2015. – 84 с.
- Перша читанка** / Упор. А. Воронець, мал. Ю. Магалецького. – Катеринослав–Кам'янець–Ляйпціг: Українське видавництво в Катеринославі, 1921. – 63 с.
- Поленова Е.** Война грибов. – Москва: Фототипия Р. Тиле, 1889. – 6 с.

- Поліщук Я.** Міфологічний горизонт українського модернізму. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – С. 216.
- Провідники повстанського руху Придніпров'я** / Збр. док. авт.-упр. Ю. Г. Пахоменков, О. О. Чепурко. – Дніпро, 2021. – 288 с.
- Разложение армии 1917 г.** / Зб. док. авт.– сост. В. Л. Гончаров. – Москва, 2010. – 496 с.
- Словник української мови: в 11 т.** – Т. 2. – Київ, 1971. – С. 186.
- Смолянков М. М.** Морально-боевое состояние войск Западного фронта в 1917. – Минск, 2007. – 320 с.
- Соколов Б. В.** К вопросу о возможности русско-германского сепаратного мира в феврале 1917 г. / 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. Материалы международной научной конференции, 4–5 февраля 1997 г. – Москва, 1997. – С. 38–44.
- Соловьев В. В.** Время надежд и разочарований: отображение новой общественно-политической действительности в письмах российских военнослужащих Румынского фронта (февраль–апрель 1917 г.) // ВБУ. – 2019. – № 3. – С. 83–91.
- Стравинский И.** Диалоги. Воспоминания, размышления, комментарии. – Ленинград: Музыка, 1971. – С. 413.
- Тинченко Я.** Українські збройні сили березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). – Київ, 2009. – 455 с.
- Толстой А. Н.** Собрание сочинений в 10 т. – Т. 8. – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1960. – С. 430.
- Труба І., Кузьменко М.** Як гриби збиралися воювати з жуками / 3 мал. М. Погрібняка. – Катеринослав, 1917. – 15 с.
- Труды этнографическо статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом.** – Юго-Западный отдел. Материалы и исследования: [в 7 т.] / Собрал П. Чубинский. – Т. 5: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные / Изд. под наблюдением Н. И. Костомарова. – Санкт-Петербург: Тип. Майкова, 1874. – С. 1183.
- Фісанов В.** Еволюція психологічних настроїв фронту і тилу у роки Великої війни (між Уявою і Ratio) // Велика війна 1914–1918: витоки, характер, наслідки. Монографія / Наук. ред. С. С. Трояна. – Київ, 2018. – С. 155–182, 570.
- Фразеологічний словник української мови** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovo.ua/49/53410/361839.html> (дата звернення: 10.05.2022).
- Франко І. Я.** Зібрання творів у 50 т. – Т. 8. – Київ: Наукова думка, 1977 р. – С. 279–288.
- Харько Невіра.** QUOUSQUE TANDEM KATALINA... З приводу видання літературної збірки «Безпритульні» // Плужанин. – 1927. – № 1. – С. 37–38. Воронець А. Лист до редакції газети «Плужанин» // Плужанин. – 1927. – № 7. – С. 40–41.
- Шайпак Л. А.** Рост антивоенных настроений солдат как отражение кризиса русской армии в годы Первой мировой войны // ВБУ. – 2007. – № 1 (9). – С. 93–94.
- Юсин Г.** Унікальний рукопис П. Куліша «Передне слово». З фондів Національного музею літератури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/3Ncl57D> (дата звернення: 04.11.2022).

Як гриби збиралися воювати з жуками. – Книжка II / З мал. М. Погрібняка. – Катеринослав: Українське видавництво в Січеславі, 1919. – 31 с. (Серія «Малюйте, діти!»).

Dugan F. The war of the mushrooms: A Russian folktale revisited [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ars.usda.gov/research/publications/publication/?seqNo115=322821> (дата звернення: 05.01.2022).

Dugan F. Fungi, folkways and fairy tales. *North American Fungi* 3(7). P. 23-72. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/3UlbD4G> (дата звернення: 05.01.2022).

Windakiewicz S. *Prolegomena do «Pana Tadeusza».* – Kraków: Gebethner i Wolff, 1918. – S. 39, 227–228.